

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

Paweł Gocko, *Geneza, znaczenie liturgiczne i charakterystyka antyminsu na terenie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego: studium historyczno-liturgiczno-porównawcze*. Praca doktorska napisana na Wydziale Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie pod kierunkiem promotora abp. prof. zw. dr. hab. Jerzego Pańkowskiego, Warszawa 2019, maszynopis, ss. 211.

Relacja człowieka z Bogiem to relacja dynamiczna. Zbawiciel, Jezus Chrystus gromadzi wiernych przy stole Wieczery Mistycznej i wzywa ich mówiąc „to czyńcie”. Chrześcijaństwo to wspólnota stołu eucharystycznego. Wiara, nauczanie, duchowość, asceza, wszystko to stanowi środek do celu, jakim jest zjednoczenie w Chrystusie i królestwo życia wiecznego. Misterium Eucharystii również jest środkiem do tego celu, ale jednocześnie stanowi przedsmak królestwa, zapowiedź realności nieprzemijającego życia w Chrystusie. Anafora liturgiczna w części anamnetycznej wspomina zbawcze dzieło, które nie jest jednak historycznym wspomnieniem, lecz ucieczką od czasu w realność pozaczasową. Wspomnienie Wieczery Mistycznej, krzyża, śmierci i zmartwychwstania łączy się ze wspomnieniem powtórnego przyjścia Zbawiciela w chwale, której w historycznej perspektywie jeszcze się nie dokonało. W perspektywie eucharystycznej wierni są już jednak uczestnikami tej chwały.

Prawosławne pojmowanie Eucharystii to także przejście z „tu i teraz” do wiecznika w Jerozolimie. Opierając się na precyzyjnych terminach, nie jest to więc wyłącznie wspomnienie, ale uobecnienie – wiernych przy stole Zbawiciela i Przenajświętszej Trójcy przy ołtarzach cerkwi, w których sprawowana jest Boska Liturgia.

Misterium Eucharystii to także zjednoczenie z Cerkwią – Bosko-ludzkim organizmem głową którego jest Jezus Chrystus, a członkami, wszyscy w Niego wierzący członkowie cerkwi, żyjący tu i teraz, rozsiani po całym świecie, ale także i ci, którzy żyli w przeszłości i odeszli już do życia wiecznego. Ciało Cerkwi Chrystusowej to Bóg, wierni, święci, aniołowie, a więc wspólnota duchowo-cieleśna. Wszyscy oni uczestniczą w Boskiej Liturgii.

Misterium Eucharystii łączy więc wiernych z Bogiem i ze świętymi. Ci ostatni uczestniczą duchowo w ofierze zgromadzenia, są modlitewnie wspominani przez wiernych, a przykład ich życia staje się wzorem do naśladowania dla członków lokalnej wspólnoty.

Dysertacja mgr. Pawła Gocko z szerokiego pola badawczego prawosławnej liturgiki, wyodrębnia antymins, przedmiot liturgiczny niezbędny do sprawowania Boskiej Liturgii. Antymins nie jest jednym z przedmiotów liturgicznych. Jak to właściwie zaznaczył Doktorant, antymins łączy w sobie kilka ról. Jest przenośnym ołtarzem, ale współcześnie stanowi również niezbędne wyposażenie ołtarza. Świadczy o kanonicznej władzy biskupa i stanowi swoiste zezwolenie na sprawowanie Boskiej Liturgii. Jest ponadto, co akcentowało wprowadzenie, świadectwem uczestnictwa Cerkwi powszechnej w sprawowanym nabożeństwie, albowiem Bezkrwawa Ofiara sprawowana jest na relikwiach świętych członków Cerkwi Chrystusowej, które znajdują się w antyminsie. To zróżnicowane znaczenie antyminsu sprawia, że praca nie może być ujęta w jednym wąskim aspekcie i pełne zrozumienie znaczenia antyminsu musi wykraczać poza ramki historyczne czy stricte liturgiczne.

I. Ocena merytoryczna pracy

Doktorant, ukierunkowany przez promotora abp. prof. zw. dr. hab. Jerzego Pańkowskiego, skupia się w swej pracy naukowej nad genezą, historią, dogłębną charakterystyką i znaczeniem liturgicznym antyminsu. Praca naukowa została już w temacie określona jako wielostronne studium badawcze, ujmujące rzeczony przedmiot badań w kontekście historycznym, liturgicznym oraz teologii porównawczej.

Opublikowana w formie maszynopisu rozprawa liczy 211 stron i składa się ze wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia oraz aneksów, bibliografii i streszczenia.

We wstępie mgr. Paweł Gocko określa główne i poboczne cele rozprawy. Zasadniczym zadaniem Doktoranta stało się „szerokie ujęcie kwestii antyminsu z punktu widzenia liturgiki i historii” (s. 4). Główny cel został poszerzony o porównanie funkcji antyminsu z innymi sakralnymi przedstawieniami złożenia Jezusa Chrystusa w grobie, czyli z płaszczańicą-epitafronem. Opisany w tytule pracy i we wstępie cel badawczy jest klarowny. Nie mniej jednak korzystne byłoby sproblematyzowanie analizy poprzez wprowadzenie pewnych pytań badawczych lub postawienia hipotez. Z drugiej strony Autor, analizując zakres dotychczasowych opracowań poświęconych przedmiotowi badań słusznie konstatuje, że nie doczekał się on w języku polskim gruntownego, całościowego opracowania. Z tego względu postawione przez Doktoranta cele, bez dodatkowego wątku problematycznego, wydają się w tej sytuacji wystarczające.

Ograniczony tematem przedmiot badań Autor rozprawy precyzuje określając, że w analizie porównawczej będą ujęte antyminsy „mające związek z Kościołem prawosławnym w Polsce [...] znajdujące się nie tylko w cerkwiach, ale również muzeach, zbiorach lub archiwach” (s. 4).

Cele badawcze i przedmiot badań klasyfikuje rozprawę Doktoranta w dziedzinie teologii praktycznej. Paweł Gocko wykorzystuje kilka metod badawczych, które opisał w streszczeniu, w tym metody opisową, gromadzenia materiałów źródłowych, pokazową oraz porównawczą.

Praca składa się ze wstępu (s. 3-6), trzech rozdziałów (s. 7-157), zakończenia (s. 158-160), aneksów (s. 161-197), bibliografii (s. 198-209) oraz streszczenia w języku polskim i angielskim (s. 210-211).

We wstępie zawarto opis stanu dotychczasowych badań (s. 4), nie ujmując ich jednak w pełne dane bibliograficzne. Pojawiają się one na szczęście w dalszej części pracy oraz w opisie bibliografii, nie mniej jednak, z perspektywy naukowego wykorzystania rozprawy warto byłoby również i tutaj wskazać na tytuły głównych opracowań.

Przedstawiona literatura przedmiotu jest kompletna, uwzględnia najważniejsze opracowania i nie ogranicza się wyłącznie do pozycji polskojęzycznych. Kwerenda potwierdza założenie Autora, że jego praca naukowa wkracza w rejony mało znane, w których brak jest aktualnych i całościowych opracowań. W kontekście zakresu tematycznego pracy szczególnie ważna i stanowiąca punkt odniesienia wydaje się w zasadzie jedynie praca archimandryty Januaria M. Izzo „The antimimension in the liturgical and canonical tradition of the Byzantine and Latin churches: an inter-ritual inter-confessional study” z 1975 roku oraz rosyjskie opracowanie prot. K. Nikolskiego z XIX wieku.

Rozdział pierwszy rozprawy, „Geneza i charakterystyka antyminsu na przestrzeni dziejów chrześcijaństwa”, stanowi szkic historyczny związany z pojawieniem się i wykorzystaniem liturgicznym antyminsu. Ambitne założenia Autora, który podejmuje się nie tylko historycznej analizy, lecz także wskazał liturgiczne i porównawcze cele badawcze, sprawia, że wątek historyczny akcentuje jedynie najważniejsze elementy związane z antyminsem.

Wątek historyczny powinien odnaleźć swoje rozwinięcie w kolejnych pracach dotyczących antyminsu, które w nurcie interdyscyplinarnym mogłyby dotyczyć np. analizy historyczno-artystycznej. Spójność założeń Autora rozprawy pozwala jednak spojrzeć na historyczną analizę z perspektywy założonych celów i ukazania praktycznego, liturgicznego znaczenia antyminsu. W takim ujęciu pierwszy rozdział spełnia swoje zadanie i ukazuje

historię pojawienia się antyminsu. Autor przedstawia naukowe hipotezy poszukujące źródła antyminsu w praktyce hebrajskiej (s. 8-9), słusznie akcentując ich zbyt daleko idące wnioski.

Analiza pojawienia się antyminsu oparta jest na licznych źródłach bibliograficznych i przedstawiona w sposób czytelny i precyzyjny. Pozytywnie i pochylnie należy ocenić wyjaśnienia dotyczące etymologii nazwy oraz teologiczne uwarunkowania związane z wykorzystaniem w chrześcijańskiej terminologii greckiego przedrostka *anty-*. Jest to niezbędne w kontekście odmiennego rozumienia tego typu połączeń w języku polskim. Gruntowna i oparta na przykładach analiza (m.in. powołanie się na leksykony czy definicje św. Nicefora Wyznawcy) pozwalają na odpowiednią recepcję takich terminów jak *antymins* (cs. *wmiestoprestolije*), tj. zamiast ołtarza, *antyprosopa* czyli prototyp, czy *antytyp* czyli obraz.

Historia wprowadzenia do praktyki liturgicznej antyminsu została powiązana z soborem *in Trullo*, chociaż Doktorant słusznie wskazuje na hipotezy przesuwające datę na wcześniejszą epokę, nawet do IV wieku (s. 12). Wątek historycznej analizy początków antyminsu cofa Autora do epoki prześladowań chrześcijan, w której podejmuje on próbę porównania informacji dotyczących najstarszych przenośnych ołtarzy i antyminsów (s. 13-18). Porównanie to wskazuje jednak na niewystarczające źródła informacji, które nie pozwalają jednoznacznie powiązać późniejsze antyminsy z wczesnochrześcijańskimi *tablitami*, lub *tabotami* czy małymi *poświęconymi stołami*.

Kolejny istotny wątek podjęty w historycznej analizie to obecność w antyminsach wszytych cząsteczek relikwii świętych. Wątek ten wykracza poza historyczną analizę i dotyczy także aspektów teologicznych i eklesjalnych. Boska Liturgia w epoce prześladowań była często sprawowana w katakumbach, na grobach świętych męczenników. Teologiczny wymiar nabożeństwa, który podkreśla zjednoczenie w mistycznej ofierze świata widzialnego i niewidzialnego, również koncentruje uwagę na świętych. Autor skutecznie łączy wątek historyczny i teologiczny, wskazując zarówno oś czasu, jak i przyczyny, które doprowadziły do wszywania cząsteczek relikwii w antyminsy. Doktorant wykorzystuje przy tym źródła i świadectwa kanoniczne (s. 21-23).

W dalszej części pierwszego rozdziału przedstawiono charakterystykę rozwoju antyminsu na przestrzeni wieków, uwzględniając zarówno zróżnicowania w obrębie ortodoksyjnych praktyk Cerkwi prawosławnej, jak i wskazano na odpowiedniki antyminstu w Kościołach orientalnych (s. 34-35).

Rozdział dopełnia analiza różnic i punktów zbieżnych pomiędzy antyminsami ruchomymi i nieruchomymi.

Rozdział pierwszy kończy krótkie podsumowanie (s. 44).

Drugi rozdział podejmuje zagadnienie liturgicznej funkcji antyminsu. Autor ułatwia analizę treści porządkując rozdział w trzy paragrafy, w których wskazuje na wieloznaczność i różne funkcje antyminsu. Doktorant kolejno pisze o funkcjach stołu ofiarnego, symbolicznym przywołaniu Grobu Pańskiego oraz skupia się na obrzędzie oświęcenia antyminsu.

Swą analizę rozpoczyna od krótkiego wskazania na alternatywne sprawowanie nabożeństwa eucharystycznego w Kościołach protestanckich (s. 45-46). Pozwala to na właściwe zrozumienie prawosławnej praktyki i wynikającej z niej teologii liturgicznej, zgodnie z którą antymins staje się *stołem Wieczery Pańskiej*. Autor podkreśla to różnicując nabożeństwa, które choć mogą odbywać się na ołtarzu, to jednak różnią się od Boskiej Liturgii, która jest sprawowana i na ołtarzu i na rozpostartym antyminsie.

Symbolika Grobu Pańskiego pozwala Autorowi na analizę porównawczą antyminsu i płaszczyzny. Analiza przeprowadzona jest wnikliwie, ze szczególnym akcentem podobieństwa pomiędzy płaszczyzną a Całunem Turyńskim. Pozornie poboczny wątek Całunu Turyńskiego, poprzez metodę pokazową i porównawczą, pozwala na rozwinięcie tematu pokrowców liturgicznych i poszukiwania wspólnych elementów symbolicznych.

Rozdział drugi dopełnia opis obrzędu oświęcenia antyminsu, dokonywany wyłącznie przez biskupa. Cenna i wartościowa jest skrupulatność i spójność Autora, który, w obliczu analizy obrzędu skupia się na najbardziej istotnej modlitwie biskupa. W oparciu o tekst tej modlitwy przedstawiono teologiczne i liturgiczne znaczenie antyminsu. Pozostałe, ciekawe lecz drugorzędne z perspektywy wątku badawczego elementy obrzędu zostały przez Autora zawarte w aneksie. Ta pozorna oszczędność sprzyja lekturze rozprawy i czyni ją spójną i czytelną.

W trzecim rozdziale rozprawy Autor charakteryzuje antymins w ujęciu ikonograficznym i dokonuje analizy porównawczej dawnych antyminsów wschodnich oraz tych, które zostały zachowane w strukturach Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Pożyteczne w perspektywie definicyjnej opisy inskrypcji cerkiewnosłowiańskich i greckich oparte są nie tylko na zbiorach materialnych dostępnych w Polsce, lecz odwołują się również do rękopiśmiennych i drukowanych ksiąg liturgicznych. Autor poszerza analizę antyminsów przyrównując ich formę i opisy do średniowiecznych bizantyjskich miniatur i innych przedstawień ikonograficznych. To szerokie ujęcie pozwala zaobserwować spójność rozwoju prawosławnej ikonografii, jej symboliki i stosowanych metod artystycznych. Analiza treści inskrypcji jest wnikliwa i usystematyzowana. Opisowe fragmenty uzupełnione są o

ilustracje miniatur z menologionów, które korespondują z wątkiem tekstowym i pozwalają na lepszą percepcję tematu rozprawy.

Komparatystyczny paragraf 3.2 (s. 99) pozwala Autorowi na dokładną analizę 14 dawnych wschodnich antyminsów. Rzeczone porównanie opracowano bardzo starannie. Antyminsy zostały opisane w usystematyzowany sposób z uwzględnieniem chronologii, stylu, stosowanej symboliki ikonograficznej i wykorzystanych detali. W podrozdziale Autor skupił się na materiale badawczym opracowanym już wcześniej przez liturgistów rosyjskich, których prace skrupulatnie opisał w przypisach. Chociaż informacje te nie stanowią nowego opracowania, służą jednak jako wprowadzenie do przedstawionej w paragrafie 3.3. analizy polskich antyminsów zachowanych w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym (s. 144). Doktorant wykorzystuje zarówno opracowania naukowe, jak też prowadzi własne badania, wykorzystując zbiory Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, Archiwum Metropolitalnego oraz zbiorów parafialnych. Analiza uwzględnia zarówno współczesne, wykorzystywane liturgicznie antyminsy, jak też i te, które zostały już przekazane ze świątyni do archiwum. Mgr Paweł Gocko starannie dokonał ich analizy i próby systematyzacji i kwalifikacji w kontekście chronologicznym (czas wykorzystania) jak i administracyjnym (wykorzystanie w świątyniach określonych diecezji).

Rozdział 3 kończy podsumowanie, opisane jako paragraf 3.4 „Wnioski” (s. 154). Jest to próba historycznego uporządkowania treści rozdziału i charakterystyki „stylów prawosławnych antyminsów”. Jak cały rozdział 3 mamy do czynienia ze zwięzłym, precyzyjnym opisem, niezwykle cennym z perspektywy poszerzenia stanu dotychczasowej wiedzy.

Zakończenie rozprawy zajmuje 3 strony (s. 158-160), na których Doktorant przywołuje cząstkowe wnioski z trzech rozdziałów, by następnie zresumować je w krótkiej interdyscyplinarnej analizie, potwierdzającej założenia z tytułu rozprawy. Antyminsy stanowią zarówno dziedzictwo historyczne, świadectwo kulturowego rozwoju, przykład sztuki ikonograficznej, a także posiadają istotne znaczenie teologiczne i liturgiczne.

Te wszystkie aspekty związane z ważnym przedmiotem liturgicznym zostały w pracy Doktoranta mgr. Pawła Gocko opisane w sposób niezwykle spójny, usystematyzowany, z wykorzystaniem literatury naukowej w języku polskim, rosyjskim i angielskim, jak również w oparciu o teksty źródłowe oraz co najważniejsze, w oparciu o kwerendy przeprowadzone w instytucjach kościelnych PAKP. Trud zgromadzenia materiału badawczego stawia pracę Doktoranta wśród prac naukowo-badawczych i nie pozwala na inną ocenę niż ocena bardzo dobra.

Dodatek w formie aneksów zawiera tekst liturgiczny oświecenia antyminsu w redakcji polskiej i cerkiewnosłowiańskiej oraz kolorowe fotografie antyminsów znajdujących się w posiadaniu Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. W aneksie nr 2 antyminsy zostały opisane w odpowiedni sposób. W kwestiach technicznych sugerowałbym jedynie uzupełnienie opisu o aktualną lokalizację materiału badawczego (archiwum, konkretna cerkiew itd.). Informacja o autorach zdjęć została przeniesiona do opisu bibliograficznego, co odpowiada normom edytorskim prac naukowych.

Bibliografia (s. 198) została uporządkowana tematycznie. Autor nie ustrzegł się jednak drobnych błędów składu (numeracja pustych wierszy na s. 198). Bibliografia jest obszerna i składa się ze 146 pozycji. Sugeruję jedynie uzupełnienie spisu o archiwum i zbiory Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, na które Autor niejednokrotnie powołuje się w swoim opracowaniu. Trudnością w stworzeniu takiego opisu może być jedynie brak skatalogowania zgromadzonych obiektów kultu religijnego. W takim przypadku rozwiązaniem może być proste wskazanie miejsca przechowywania – np. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (uzupełnione o niezbędne dane).

II. Ocena formalna rozprawy

Rozprawa mgr. Pawła Gocko jest interesującym i starannym studium historycznym, liturgicznym i porównawczym, napisanym zgodnie z metodologią pracy naukowej. Efekty przeprowadzonych badań zostały przedstawione w sposób niezwykle przejrzysty i spójny.

Praca jest napisana poprawnym językiem i jest niezwykle staranna. Ilustracje i przykłady przedstawione zostały czytelnie i w odpowiednich miejscach. Zostały też opisane w odpowiedni sposób. Nie zauważyłem błędów stylistycznych lub literowych.

W podsumowaniu pragnę stwierdzić, iż rozprawa mgr. Pawła Gocko jest gruntownym i niezwykle wartościowym opracowaniem.

Przedłożona praca składa się z 211 stron, a źródła bibliograficzne liczą 146 pozycji. Po wnikliwej lekturze pracy, chciałem pogratulować stworzenia usystematyzowanej rozprawy dotyczącej antyminsów. Analiza źródeł, poszukiwania materiału badawczego a przede wszystkim ich odpowiednie opisanie ukazuje Doktoranta jako osobę pracowitą a przy tym, odpowiednio wykorzystującą narzędzia metodologiczne, niezbędne do stworzenia tak kompleksowej pracy. Wyrazy uznania należy także skierować ku promotorowi pracy abp. prof. zw. dr. hab. Jerzego Pańkowskiego, za ukierunkowanie Doktoranta na ten istotny z

perspektywy badawczej temat, kontrolę nad procesem naukowych badań i wnikliwe wsparcie przy pracy nad tą rozprawą.

Korzystając z możliwości lektury przedłożonej rozprawy mgr. Pawła Gocko chciałbym, aby Autor silniej zaakcentował dwa aspekty dotyczące przedmiotu badań:

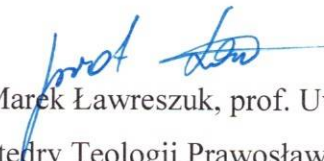
1. Kanoniczne wskazania dotyczące podpisywania antyminsów przez nowych biskupów diecezjalnych.
2. Kanoniczne aspekty dotyczące antyminsów w sytuacji powołania nowej parafii, przemianowania lub likwidacji istniejących struktur administracyjnych.

Wniosek końcowy

Rozprawa mgr. Pawła Gocko stanowi wnikliwą pracę badawczą, ujawniającą sprawność metodologiczną cechującą się wartościami merytorycznymi. Jest to oryginalna i niezwykle interesująca rozprawa, która przenika akademickie podziały dyscyplin i dotyczy zarówno kwestii teologicznych, liturgicznych, historycznych i ikonograficznych. Autor wykazał, że posiada dużą wiedzę z dziedziny prawosławnej teologii praktycznej i potrafi ją w uporządkowany, systematyczny i interesujący sposób przekazać. Z tych też powodów stwierdzam, iż rozprawa mgr. Pawła Gocko spełnia wymogi stawiane tego rodzaju pracom naukowym i stawiam wniosek o kontynuowanie przewodu doktorskiego.

Składałem również formalny wniosek o wyróżnienie przez Czcigodną Radę Wydziału niniejszej rozprawy i ocenę wyróżniającą.

Ponadto sugeruję, że rzeczona rozprawa, po pracach edytorskich związanych ze wskazanymi w recenzjach uwagami, powinna zostać opublikowana jako monografia naukowa poświęcona antyminsom Cerkwi prawosławnej

Ks. dr hab. Marek Ławreszuk, prof. UwB
p.o. Kierownika Katedry Teologii Prawosławnej
Uniwersytetu w Białymstoku

Białystok, 18.12.2019